

Социалистическа литература в мундир

На 18 януари 2023 г. департамент „Нова българистика“ на НБУ организира националната научна конференция „Войната и „борбата за мир“ в литературата на НРБ“. Участваха преподаватели и учени от водещи академични центрове в България. В следващите страници публикуваме варианти на три от предложените доклади. Всичко от конференцията ще бъде представено в сборник от издателската поредица „Литературата на НРБ: история и теория“ на Нов български университет.

Паметникът на Съветската армия в София, май 2023

Студени думи за мира и топли думи за войната в българската литература за деца през 1950-те години

Огняна Георгиева-Тенева

Въпросите, на които търся отговор тук, са: кое прави възможен парадокса, явен в заглавието на настоящия текст; защо и как литературата заглажда ценностната пропаст между мира и войната; как се стига до нивелирането на две противоположни представи за „нормален“ свят през първото десетилетие след Девети септември.

Студенината в изображението на мира се дължи на две основни причини. Едната е външна и се отнася до социокултурен контекст с небивали възможности за властово налагане на теми и идейни трактовки. Втората причина е следствие от първата – нормативно предзададеното съдържание извиква безкрайна езикова повторителност и клиширана образност с нищожни възможности за пораждаване на емоционален резонанс. Социалистическата диктатура върху литературата за деца налага, наред с всичко друго, задължително разработване на темите за мира и войната. Своеволните отклонения от нормативността се санкционират – нека си спомним яростните нападки срещу Асен Разцветников заради книгите му „Щурчово конче“ (1948) и „Голямата баница“ (1949), обявени за формалистични и напълно безсъдържателни.

Мирът и войната са теми, върху които се фокусират всички официални документи, засягащи литературата в изследвания период. Преди всичко това е Законът за изменение и допълнение на закона за детската и младежката книжнина от септември 1946 г.¹ Само две години по-късно идват решенията на Петия конгрес на Българската комунистическа партия (БКП), които практически функционират като законодателен акт. За втвърдяването на концептуалната рамка на детско-юношеската литература допринасят и постулатите на пионерската организация. Постановлението на Централния комитет (ЦК) на БКП за задачите на детската литература от 1953 г.² стяга още повече нормативния обръч. С бодрячески тон се отчита, че след Петия конгрес на БКП детската ни литература се е обогатила тематично, включително по отношение на „борбата на нашия народ за мир“. Въпреки това политическият натиск върху писателите, които творят

за деца, се засилва – изисква се още работа за „дълбоко художествено отражение в детската ни литература на борбата на народите за мир“. Отчитайки недостатъчната близост на писателите с пионерската организация и с Димитровския съюз на народната младеж, партийният документ отново и отново повтаря изискването „В детската литература да намери още по-широко място темата за борбата за мир“.

Наред с това постановление вестник „Работническо дело“ публикува и редица други материали за детската литература с нормативен характер. Статията „По някои проблеми на нашата детска литература“ от Ангел Тодоров³ изразява положителна оценка за „За честта на родината“ от Павел Вежинов, но за по-правилното образно моделиране на мира и войната се дава пример с короновани съветски класици на детско-юношеската литература като Аркадий Гайдар, Лев Касил, Самуил Маршак и Сергей Михалков. Държавно-партийна опека над пограстващите регламентира и Законът за обществените грижи и възпитанието на детето от 1946 г.⁴, както и Правилникът за неговото приложение⁵ от 1948 г.

В условията на безпрецедентна идеологическа нормативност в изкуството появата на автентична емоционалност се оказва блокирана. Ако българската детска литература се е движила десетилетия наред към еманципация от дидактизма, разкрепостяване на фантазмото и все по-плътното приближаване към детската душевност, то с един замах тези постижения биват заличени. На мястото на изгровия образ, свободен от преки възпитателни апликации, идва наставническият патернализъм, познат от ранните години на литературата ни за деца.

В този контекст литературните образи на мира излъчват студенина. Защо?

³ Тодоров, А. По някои проблеми на нашата детска литература. – *Работническо дело*, бр. 171, 1954.

⁴ Закон за обществените грижи и възпитанието на детето. – *Държавен вестник*, бр. 242, 1946.

⁵ Правилник по приложението на Закона за обществените грижи и възпитанието на детето. – *Държавен вестник*, бр. 170, 1948.

¹ Закон за изменение и допълнение на закона за детската и младежката книжнина. – *Държавен вестник*, бр. 209, 1946.

² Постановлението на ЦК на БКП за задачите на детската литература. – *Работническо дело*, бр. 164, 1953.

Студени думи за мира и топли думи за...

от стр. 9

Тук ще се спра само на една, но много важна причина за това – масовата генотативна употреба на думата „мир“. „Мир“ в поезията от 50-те години на миналия век най-често е прав езиков знак – отчетливо експлициран, но естетически празен – думата „мир“ не участва в създаването на образни конфигурации, тя обозначава своя обект от извънезиковата действителност директно. Изказът стои в рамките на нулевата степен на езика. Като езикова единица с нивелиран смисъл и потисната експресия, думата „мир“ се среща в стотици творби в стих и проза, разпространявани по всички комуникационни канали от разглеждания период – авторски книги, антологии, периодични издания, читанки и христоматии, радио. Някои текстове пътуват към читателската аудитория по два и повече канала, стига авторът да е приближен на властта. Например стихотворението „Искай мир“ на Никола Фурнаджиев е публикувано най-малко на две места – в стихосбирката „Смели пионери“⁶ и в „Христоматия по детска литература за учителските институти и педагогическите училища“⁷. Тиражирането на този текст, както въобще разработването на темата за мира, у Никола Фурнаджиев е част от цялостното му усилие да бъде в синхрон с „новото време“, съответно да удържа близостта си с властта и да се радва на нейната отплата – две Димитровски награди, редакторски постове в „Литературен фронт“, „Септември“ и издателство „Български писател“ и пр. Стихотворението „Искай мир“ сменя в себе си главните характерни черти на пионерската поезия – назидателност, плакатност и императивна призивност. Фурнаджиев „не рискува“ да използва метафори и друг тип иноказания, чиято многозначност би могла да разсея ударната сила на прякия апел. „Мир“ тук е генотативен знак, който се отнася до едно означаемо – липсата на война, а това ще рече социалистическо благоденствие с неговите трактори, напоителни канали и заводи. „Искай мир!“, „... не престанно бори се за мир!“, „За мир воювай смело!“, „Нека мир да има по света!“ са клишетата, дошли в литературата за деца от идеологически говор в публично пространство. Тези поети звучат закланателно, но тяхната приложимост в реалната действителност е немислима. Деца, които се борят за мир, е небивалица, зле скалъпена идеологическа измишльотина, призив, който е празен от съдържание (за разлика от призивите за учене, труд, уважение към възрастните и пр., отправяни от ранната ни детска литература, които могат да имат реално покритие). Цитираното лирическо слово на Никола Фурнаджиев не е плод на т.нар. „свободна художествена логика“ – защото тя се базира на многозначността, на движението на думата от пряка към преносна употреба или на вътрешните промени в нейния смисъл. Тук думата „мир“ – отново ще подчертая – е заколвана в своето основно значение. Фурнаджиев, чиято стихосбирка „Пролетен вятър“ принадлежи на поетическия ни авангард от 1920-те години и заради изключително провокативните си излизания отвъд логиката и яснотата, тук отново не пише като реалист, но в услуга на един безсмислен политически лозунг.

Клишираният апел за мир присъства в безкраен речен творби – „За мир и правда на пост“ от Димитър Пантелеев, „Три букви“ на Леда Милева, „Честната нова година“ от Христо Радевски, „Дружба“ от Николай Зидаров, „Младежка песен“ от Цветан Ангелов и много други. Тук ще цитирам няколко стиха, без да посочвам авторите им – това се оказва ненужно, когато става въпрос за скандиране в хор: „Мир, мир, мир да има на земята!“, „С борба докрай мира да защитим“, „И мир нека бъде!“, „Младите за мир се борят“ и пр., и пр. „Литературата е пространство, в което лично става публично“, казва Олга Токарчук в едно свое есе⁸. Представените стихотворни призови за мир преобръщат изконните начала на литературата – те не изразяват нищо лично, а точно обратното, претендират, че публично се преживява като лично, че то е съкровена част от интимния свят. Призивите за мир в разглежданите текстове се движат по отпъкани, колективно договорени трасета, художествените знаци съвпадат с идеологическите. Ето защо не е странно, че думите излизават и оставят читателя безразличен – от тях лъха хлад. Експресивната функция на езика е изместена от апелативната. Поезията студене. Всичко това не остава незабелязано от тогавашната

⁶ Фурнаджиев, Н. *Смели пионери*. Български писател, С., 1956.

⁷ Весева, М., Димитров, П., Марчевски, М., Александров, В. *Христоматия по детска литература за учителските институти и педагогическите училища*. ДИ „Народна просвета“, С., 1953.

⁸ Токарчук, О. *Демото на Хермес, или как преводачите спасяват света всеки ден*. – В: *Чувствителният разказвач*. Библиотека на Полския институт в София. С., 2021, с. 85.

литературна критика – тя е убедена, че емоционалната енергия на една творба засилва възпитателното ѝ въздействие. „Най-големият недъг на нашата детска литература днес е схематизмът [...] голата, външно декларирана програмност, сухата схема, лозунгът, непредаден със силата на художествения образ“, пише Ангел Тодоров⁹. Всъщност поетът се движи в омагьосан кръг. Той избягва многозначността, за да не се окаже тя встрани от установения канон. Следването на точното политическо предписание обаче лишава текста от собствен облик и естетическо въздействие. Ето каква реакция буди това у литературния критик Стефан Попвасилев: „...езикът може да бъде точен логически, правилно граматически, но не е ли образен, той ще бъде сух, няма да буди емоции“¹⁰. Критическата рефлексия все по-често използва метафората на студа. Стихотворенията „...са написани сухо, студено, бездушно“, пише Младен Исаев¹¹. Любопитно е да се отбележи, че и автори на текстове от лозунгов тип, влезли в епизодичната роля на критици, проявяват нетърпимост към същата хладна еднозначност на словото, каквато те самите са тиражирани. По повод на ученическите читанки Лъчезар Станчев пише: „Особено нехудожествени, студени (курс. м., О. Т.) и безинтересни са някои четива, които съставителите са се постарали сами да напишат, за да изпълнят нужната тематика“¹². Нека тук си припомним едно от прозренията на Далчев, изказано през предходното десетилетие: че поезията не се прави, а се ражда¹³.

Срещу студените четива за мира стоят „топли стихове за войната“ – според Пантелей Зарев. За да не разкъсам връзката между цитата и неговия контекст, ще припомним, че тези думи Пантелей Зарев изрича, когато през 1950 г. Базряна получава Димитровска награда за литература. На това награждаване критикът признава поетесата за „наша“, защото е написала „топли стихове за войната, за Сталин, за Георги Димитров“¹⁴. Златорожките грехове на Базряна са изкупени. Изразът „топли стихове за войната“ не съдържа оксиморон – оксиморонът се основава на привидна противоположност. В случая обаче привидност няма – изразът „топли стихове за войната“ е употребен в буквален смисъл, той събира несъвместимости. При това ги събира някак спокойно и несмуцаемо – сякаш топлото отношение към войната е нещо естествено. Днес е трудно да кажем какво точно е имал предвид Пантелей Зарев, но дори тук да има някаква грешка, то тя е „вярна“.

След като призовава за мир, логично е литературата ни за деца да закланява войната. Разбира се, тя прави това, но в отношението към нея се долавя амбивалентност, която се дължи не на някакви преки положителни характеристики, както е при говоренето за мира, а на необичайни съчетавания и връзки във фигуративния език. И така, ако мирът е недвусмислена ценност, която се прокламира открито, но без емоционална убедителност, войната е антиценност, но нейните образи често са двойствени – тя е представяна, от една страна, като зло, но от друга страна – като причина за ожесточение, настървение и в последна сметка войнственост. Без да призовава към война, детската ни литература от разглеждания период създава множество образи на „положителна“ експанзия. Тя винаги е конципирана като отговор на чужда експанзия, но безкрайната повторителност и широкото разпространяване на нейните образи сякаш я узаконява като нещо естествено, като логична и неотменима част от живота. Ценностната линия, утвърждавана от „Не, не ще се радвам кръвожадно“ на Вазов, тук прекъсва. Загълхва и тонът, подет от детския поет Чичо Светльо (Георги Стоянов), редактор на известното детско списание „Светулка“ в периода 1904–1918, който дни преди да бъде убит в последните месеци от Първата световна война пише: „Откъсни ми клонче ти ... / Клонче, що мир възвестява / на човеци, на гържави...“¹⁵. През 50-те години на ХХ век е налице внушителен текстов масив, изобразяващ нажежена враждебност – пръстът сякаш неспирно стои върху спусъка в готовност да го задейства. През 1942 г. в „Изкуство и критика“ Далчев пише срещу вдетиняването в литературата ни за деца, срещу сладникавия тон в нея¹⁵. Питам се, ако през 1950-те години беше възможно да се проведе истинска, нецензурирана литературна дискусия, какво ли би казал Далчев за мъстителните, войнствени гласове в поезията и прозата за деца, как ли би оценил баталистичното кресчендо, заменило сладникавата напевност.

⁹ Тодоров, А. Цит. съч., с. 2.

¹⁰ Попвасилев, Ст. Езикът на сегашната наша детско-юношеска художествена проза. – *Септември*, кн. 12, 1955, с. 154.

¹¹ Исаев, Мл. На младата смяна – вдъхновени песни. – *Литературен фронт*, бр. 29, 1955.

¹² Станчев, Л. Грешки и слабости в читанките на нашите деца. – *Септември*, кн. 11, 1955, с. 163.

¹³ Далчев, Ат. Нашата съвременна детска поезия. – *Изкуство и критика*, № 4, 1942, с. 2.

¹⁴ Цит. по: Костадинова, А. *Сънят на инфанта*. Фабер, В. Търново, 2017, с. 27.

¹⁵ Далчев, Ат. Цит. съч.

Лирическите емоции, свързани с войната, са с различен градус на напрежение. Най-„нисък“ е той при представянето на мирния живот като казарма, със съответните внушения за ред, дисциплина и подчинение, което е повсеместно, както убеждава изразът „казармите пространни“ от „Нашата република“ на Христо Радевски. Казарменият ред обхваща не само пространството, но и времето, допълва финалното изречение на „За честта на родината“ на П. Вежинов: „... той стоеше всред казармения плац и не помръдваше“ – сякаш вкаменена статуя, побита завинаги. Мирният живот, видян като непрестанна баталия, – това е друго образно клише в детската ни литература от периода непосредствено след Девети септември. Иван Бурин например възпява „мирния трудов бой“ („Не искаме война“), а Цветан Ангелов говори за нуждата от въоръжена защита на мирното строителство: „А трябва ли, ще взема / пушка вярна и света, / за да браня чернозема и труда, и радостта!“ („Там е моят кът“). Още по-интензивна е идеологическата сугестия при разпалване на ненавист към противника, макар и незрим: в едни случаи се говори за „враг омразен“ (напр. Иван Кръстев – „Граничар“); в други случаи се отправят преки войнствени призови, като „Враговете кървави мрази!“ (Никола Фурнаджиев – „Искай мир!“). По повод на подобни литературни внушения Георги Марков пише: „Ние вече знаем добре значението на думата *възпитание*, идваща от устата на тоталитарен режим, знаем добре ужаса от превръщането на нормални човешки същества в роти от фанатици“¹⁶.

Един от иначе даровито написаните детски романи – „За честта на родината“ (1949) на Павел Вежинов, е красноречив пример за ценностната двойственост в отношението към войната. 13-годишно момче, което започва участието си в т.нар. Отечесвена война като тръбач, впоследствие се включва в истински кръвопролитни сражения. „Войник съм!“ – рефреново повтаря детето; „Воюва ми се“. Думите на повествователя повишават грауса на войнствеността: „Свилен крачеше към бойното поле с очи замаяни от чудната гледка. Той бе мечтал дълго за такава möglich и страшно ношно сражение...“. И още: „На нож! Ура, на нож!“; „Свети ли му маслото?“. И т.н., и т.н. Дори крайт на войната не слага край на войнствеността: „Ние завършихме една война, но започваме друга – войната за извоюване на щастливо бъдеще за нашата родина“. Струва ми се, че причинно-следствената верига „война“ и „щастие“ е една от върховните нелепици в българската литература за деца.

Времето от средата на 40-те до средата на 50-те години на миналия век бележи едно от най-големите сближения между литературата за възрастни и за деца. Причината е в социално-педагогическия проект, обхващащ всички поколения с цел възпитание на младите и превъзпитание на част от възрастните в дух на комунизъм. Конструира се гържавният човек, етатизираната социалистическа „гържа“ за него е тотална.

Но докато Вежиновият Свилен стои неподвижен и непроменен във времето насред казармения плац под звуците на бойната тръба, литературата ни ще започне да рисува небе с птици и ще определи войнствеността като „дивотии и вехти работи от езическо време“, както гласи финалът на „Ние, врабчетата“ от Йордан Радичков. Войните ще започнат да изглеждат безсмислени и преодолими, а ожесточението ще спре да бъде единственият отговор на агресията. „... и макар че ястребът ни гледаше с омраза [...], трудно мога да кажа, че ние го гледахме с омраза“, казват Радичковите врабчета. Финалните изречения на книгата му ще отзвучат с думата „цивилизация“. В нея ще бъде вложена енергията на алтернативното художествено мислене за войната. През 50-те години на ХХ век обаче това е невъзможно, идеологическият ортодокс е пълновластен.

¹⁶ Марков, Г. Децата и литературата за тях. – *Култура*, 5.12.2015. – <https://kultura.bg/web>

